

Марина ВИШИНА

ІВАН ФРАНКО ПРО "ПОВІСТЬ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ"

У статті розглядаються студії І.Франка над найдавнішим українським літописом – "Повість врем'яних літ". Доведено, що І.Франко розцінював цей твір передусім як літературну обробку історичної інформації.

Іван Франко відомий не лише як талановитий поет і драматург, але й як літературний критик. Слід зазначити, що у своїх літературно-критичних статтях він висвітлює надзвичайно широке коло питань, обравши за об'єкт дослідження довготривалий і складний процес становлення української літератури. Іван Франко крок за кроком намагається відновити цей процес, вибудувати детальну схему його розвитку в цілому та літературних жанрів зокрема. Так, простежуючи шлях розвитку української історіографії, науковець звертається до "Повісті врем'яних літ", яка, на його думку, стоїть біля її витоків. Іван Франко, як і більшість дослідників літопису, намагається створити найбільш повну й достовірну гіпотезу щодо структури, джерел і редакцій "Повісті врем'яних літ". Крім того, він ставить питання про музичну строфу, застосовану у віршованих оповіданнях "Повісті врем'яних літ" та вдається до поетичного переспіву фрагментів найдавнішого літопису.

"Повість врем'яних літ" постає у другій половині XI століття, коли розпочинається процес збирання і впорядкування історичних даних про зародження руської держави. "Повість врем'яних літ" – це найдавніший український літопис часів Київської Русі. Літописання на Русі започаткував головний ідеолог великого київського князя, талановитий письменник і книжник Іларіон.

Запровадження літописання на Русі було зумовлено новими вимогами часу, зокрема введенням нових традицій князівства. У кожного великого князя був свій літописець, який мав звеличувати його рід і діяння самого князя на славу Руської землі. Нестор, якому приписують авторство "Повісті врем'яних літ", виконував замовлення великого київського князя Святополка Ізяславича (князував у 1093 – 1113 роках). Саме цей князь вперше дозволив книжнику користуватися княжим архівом, де зберігалися державні договори та інші документи, що дає нам право розглядати "Повість врем'яних літ" як одну з перших спроб впорядкування української історії.

І.Франко, згадуючи "Повість врем'яних літ" у зв'язку зі становленням української історіографії, в той же час віддає перевагу художньому началу твору над історичним. Як основний аргумент він розглядає порушення хронологічної послідовності викладу подій та звернення до фольклорних, міфічних і біблійних джерел. У "Студіях над найдавнішим київським літописом" науковець робить висновок про те, що "Повість врем'яних літ" – це не цілісний історичний твір, а лише компіляція численних і різнорідних писань, які за хронологічною послідовністю можна поділити на чотири групи.

Перша група охоплює часи від початків Русі аж до смерті Святослава в 972 році. У цій групі, на думку І.Франка, епічне начало переважає над міфічним, а в її тексті можна розрізнити вставки з візантійських хронографів,

особливо з Георгія Амартола, вставки з якогось старшого болгарського хронографа, місцеві записки з різних давніших часів, договори руських князів Олега, Ігоря та Святослава з греками і ряд оповідань, взятих чи з усної народної творчості, чи з династичної традиції південноруських князів і бояр, переважно скандинавського походження.

Другу групу творять оповідання про життя та діяльність князя Володимира, серед яких можна розрізнити такі джерела: давнє житіє Володимира, легенду про пробування різних вір, поучення, дане Володимирові священиками в Корсуні перед хрещенням, "Похвалу Володимира", записки з якогось синодика про смерть різних визначних людей з княжої родини і дружини та ряд поетичних оповідань про життя Володимира перед хрещенням.

Третю групу текстів літопису охоплює час від смерті Володимирового внука Всеволода в 1093 році. І.Франко припускає, що ця частина літопису була написана монахом печерського монастиря Феодором, а серед її джерел визначне місце займає "Житіє святого Антонія" про початки монашества на Русі та заснування печерського монастиря.

Остання, **четверта**, частина літопису – це, на думку І.Франка, окремий суцільний текст, в літописній формі зложений політичний трактат, що закликає до солідарності у боротьбі з половцями і до визнання влади київського великого князя. Автор цієї частини подав нам своє ім'я, він називає себе Василієм і оповідає, що в 1097 році з доручення великого київського князя він їздив на Волинь у справах шкільної освіти. Його оповідання сягає до 1113 року, тобто до вступу Володимира Мономаха на велике князівство в Києві¹.

Таким чином, І.Франко наголошує на тому, що літопис складається з окремих, неоднорідних текстів, хоч і вивчається в історії української літератури як один твір. Саме неоднорідність змісту і проблема встановлення авторства літопису змушують вченого заперечувати значимість "Повісті врем'яних літ" як достовірної історичної пам'ятки.

Єдине, що, на думку І.Франка, в "Повісті врем'яних літ" заслуговує на увагу з точки зору історика, – це договори князя Олега та Ігоря з греками. Першим у літописі згадується похід князя Олега на Царгород: "В літо 907. Пішов Олег на греків, залишивши Ігоря в Києві"². Найголовнішим завоюванням Олега було право безмитної торгівлі.

У передмісті Константинополя відводився цілий квартал, біля церкви святого Мамонта, де могли жити руські купці. Їм визначалося "гостинне" – певне утримання на час перебування у Царгороді і все, що треба на дорогу: "Якщо приходять руські, то хай беруть гостинне для послів, скільки хочуть, якщо ж прийдуть купці, то беруть місячне на шість місяців... А коли руські збиратимуться додому, нехай беруть у царя на дорогу їжу, якорі, канати, вітрила і все, що треба"³. Руські могли входити і в саме місто, але в обмеженій кількості: "І в Царгород хай входять тільки через одні ворота, у супроводі царського воїна,

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 8 - 10.

² Повість минулих літ. Літопис / Переказ Близнаця В.С. – 2-ге видання. – К.: Веселка, 1982. – С. 24.

³ Там само. – С. 26 - 27.

без зброї, по п'ятдесят чоловік, і торгують, скільки їм треба, не платячи ніякого мита⁴.

Після підписання договору греки вивели руських послів у храми і палаци своєї столиці, показували їм свої найвизначніші місця. Таким чином, військовий похід Олега дав Київській Русі не тільки можливість вигідно торгувати з Царгородом, а й знайомив молоду державу з багатомілітарною культурою Візантії, що постанала з античної культури.

І.Франко у "Студіях над найдавнішим київським літописом" зазначає, що цей традиційний договір між Руссю та греками, який наводиться у формі поетичного оповідання, значно відрізняється від офіційного договору, що справді був укладений між греками і Олегом пару літ пізніше, 912 року. Замість тих карних і цивільних подробиць, які сформульовано в офіційному договорі, літописець подає звичаєві подробиці. Та найважливіше, на думку І.Франка, те, що в тім традиційним договорі немає того християнського духу, який лежить в основі офіційного договору 912 року, стилізованого в Царгороді, хоч і від імені руських послів⁵.

Літописець з осудженням пише про невдалий похід Ігоря на Царгород, коли він палив села і церкви навколо затоки Золотий Ріг, а потім його самого оточили візантійці в морі і застосували так званий "грецький вогонь": "... і тут зустрів їх Феофан на своїх човнах і став через труби пускати вогонь на руські судна"⁶. Вважають, що "грецький вогонь" – це суміш смоли, сірки, селітри й нафти. Секрет цієї суміші греки тримали у великій таємниці, застосовували, мабуть, не часто, справляючи приголомшливе враження на руських.

Після невдачі Ігор замислив другий похід на греків: "В літо 944. Ігор же зібрав багато воїнів... і пішов на греків у човнах і на конях, бажаючи відомстити за себе"⁷. Це оповідання, на думку І.Франка, так само значною мірою було запозичене з грецького джерела, як оповідання про похід Аскольда й Діра 864 року, тільки що тут різниці між староруським оповіданням і грецьким набагато значніші.

І.Франко наводить уривок з продовження хроніки Георгія Амартола: "Місяця червня 12 надплили руси до Константинополя з 10000 кораблями. Вислано проти них з трирамами (тяжкими воєнними кораблями, що мали по три ряди весел з обох боків) і дромонами (легкими кораблями), скільки їх тоді було у місті, патриція Феофана, співрегента і протовестіарія, який, приготувавши похід, готовився до бою постом і молитвами, рясно обливаючись слізьми, і виглядав русів, хочаби звести з ними битву на морі... Бажаючи затаїти свій похід, вони (руси) у вересні рушили плести в сторону Фракії і стріляли по дорозі патриція Феофана, бо не змогли укритися перед його чуткою та

⁴ Повесть минулих літ: Літопис / Переказ Близнаця В.С. – 2-ге видання. – К.: Веселка, 1982. – С. 27.

⁵ Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 48 - 49.

⁶ Повесть минулих літ: Літопис. – К.: Веселка, 1982. – С. 30.

⁷ Там само. – С. 31.

благородною душою. От тим-то зараз почалася друга морська битва, в якій дуже багато кораблів потоплено...¹⁸.

Таким чином, грецьке оповідання знає тільки про один похід Русі на Царгород, що тривав від 12 червня до кінця вересня 864 року, не знає імені руського князя, що очолював той похід, але подає опис двох поразок Русі у двох морських битвах. Із провідників грецького війська грецьке оповідання називає трьох, а власне, патриція Феофана, Варду Фоку і Йоанна Крокоаса, коли натомість руське оповідання називає провідників інакше, крім одного Фоки, а власне Панфіра та Теодора. Так само незгідні обидві реляції в означенні місцевостей, пов'язаних з цим походом.

Руську версію цього походу безсумнівно можна віднести до постичних переказів, але й грецька версія не позбавлена суперечностей. З того, що значна частина руських воїнів повернулась додому, можна зробити висновок, що грецькі описи великих втрат, понесених русами в двох морських битвах і на суші, в Малій Азії, значно перебільшені. Велика невідповідність в грецькій оповіданні спостерігається й там, де оповідається, що Руські війська стояли на морі при березі Малої Азії і не мали права висаджуватися на землю, а зараз же потім подається опис великих спустошень та жорстокостей, яких припустилися руси у якійсь малій місцевості: "Багато й великих лих нарobili вони (руси), заки прибуло грецьке військо. Місцевість, названу Стенон (Тісне), спустошили всю, а кого зловили з оружжям, одних прибивали на хрести, а інших, ставлячи як мету, прострілювали стрілами"¹⁹.

Не підлягає сумніву, що руський автор літописного оповідання користувався грецьким хронографом, але з іншого боку, порівняння обох реляцій свідчить про те, що автор староруського оповідання черпав, крім того, з іншої, можливо, усної традиції. Водночас, якщо взяти до уваги, що автор грецького оповідання нічого не знає про договір Русі з греками, укладений наступного року, це доводить, що похід Ігоря на Царгород у 864 році не був таким нещасливим, як описує його грецький хронограф.

На думку І.Франка, першою спробою справжньої історіографії на руській ґрунті треба вважати ту частину Початкового літопису, у якій розповідається про панування Володимира Великого. Вона починається пануванням Ярополка і закінчується смертю Володимира. На відміну від попередніх оповідей, ця частина літопису написана в дусі грецьких хронографів, тобто автор намагається подавати факти цілісно, встановлюючи між ними причинно-наслідкові зв'язки. За зразком грецьких хронографів причини історичних подій завжди особисті, політичні ж плани та погляди не відіграють ніякого значення. Зважаючи на це, І.Франко робить припущення, що автор літопису, очевидно, жив у Києві при княжій дворі і цікавився головним чином особою князя, а його політичними планами не цікавився.

Одним із різновидів усної історичної пам'яті, що відображена в "Повісті врем'яних літ", є **дружинна поезія**. І.Франко в "Студіях над найдавнішим київським літописом" стверджував, що більшість оповідей про ранню історію

¹⁸ Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 57 - 58.

¹⁹ Там само. – С. 57.

Русі (від Кия до Святослава) – це літописний переказ поем князівсько-дружинного епосу та скандинавських саг. Зокрема, до місцевого епосу він відносив легенди про Кия, про облогу Києва печенігами, а до саг – прихід варягів, похід Олега на Константинополь, смерть Ігоря і помсту Ольги, смерть Святослава¹⁰.

Дружинне середовище, що оточувало руських князів, найкраще зберігало пам'ять про військові подвиги минулого. Воно було хранителем дружинних традицій. Саме тому Святослав не зважається порушити заповіді давнини і прийняти християнство. Він говорить своїй матері Ользі, що пропонувала йому похреститися: "А дружина моя стане насміхатися"¹¹.

Під 1075 роком у розповіді про прибуття в Київ німецького посольства проводиться традиційна думка про те, що дружина дорожча князеві, ніж будь-яке багатство: "Це нічого не варте, бо воно лежить мертве. Краще нього – воїнкмети. Бо вони добудуть ще більше добра"¹². Особливо яскраве протиставлення дружини багатству відчувається у розповіді "Повісті врем'яних літ" під 971 роком про дарунки візантійського імператора Іоанна Цимисхія Святославі: "Лютий буде муж цей, бо він багатством погордував, а зброю бере"¹³.

"Повість врем'яних літ" зберегла від дописемного періоду Русі зміст кількох героїчних оповідей саме цієї дружинної поезії. Їх основною темою були сміливі походи руських дружин на головний і найбагатший центр тодішньої Європи – Константинополь. Надзвичайно зухвалі походи руських створили особливо сприятливі умови для розквіту героїчної пісні. Відголоси цієї дружинної поезії лунають у літописних оповіданнях про походи на Царгород Аскольда та Діра, Олега, Ігоря, Святослава. Вони присутні в оповіданні про те, як Олег наказав своїм воїнам виготовити колеса і поставити на них кораблі. З попутним вітром кораблі розгорнули вітрила і з поля підійшли до Царгорода. Перелякані греки запропонували мир і данину: "...побачивши їх, злякалися і сказали через послів Олегу: "Не губи нашого міста, дамо тобі данину, яку хочеш"¹⁴.

Дружинні пісні розповідали про те, як Віщий Олег відмовився прийняти під стінами Царгорода запропоновані йому на знак миру страви і напої, якими греки збиралися його отруїти: "...і винесли йому їжу й вино, та не взяв він, бо воно було отруєне"¹⁵. Залишки дружинних пісень можна побачити в оповіданні "Повісті врем'яних літ" про щит, котрий Олег привів над воротами Царгороду, "демонструючи перемогу": "І повісив Олег свій щит на воротах Царгорода – на знак перемоги, і пішов од міста"¹⁶. Нарешті, і легенда про смерть Олега від улюбленого коня з пісні перейшло до літопису і розповсюдилася на території всієї Північної Європи, в місцевих оповідях Ладоги і в скандинавських сагах.

¹⁰ Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 13 - 187.

¹¹ Повість минулих літ. Літопис. – К.: Веселка, 1982. – С. 44.

¹² Там само. – С. 128.

¹³ Там само. – С. 53.

¹⁴ Там само. – С. 26.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 27.

Відголосами дружинної поезії є також оповідання літопису про відомі бенкети Володимира Святославича. Спогади про ці бенкети, на які готувалося одразу по 300 мірок меду, було "багато м'яса – яловичини і дичини, горою лежало там всяких наїдків"¹⁷, збереглися у сучасних білинах. Усвідомлення дружиною своєї сили і значення чітко виражене в літописному описі одного з бенкетів, складеному також на основі дружинної поезії. Дружина обурюється на князя за те, що вона вимушена їсти дерев'яними ложками, а не срібними. Люблячи свою дружину над усе у світі, Володимир наказує викувати їй срібні ложки: "Сріблом і золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду срібло і золото, як мій дід і батько з дружиною дошукалися золота і срібла"¹⁸.

Особливо рельєфною в "Повісті врем'яних літ" є створена на основі дружинних пісень характеристика безстрашного князя Святослава, який все своє недовге життя провів у походах: "Коли Святослав виріс і змужнів, почав він збирати багато хоробрих воїнів. У походах він ходив легко, мов пардус, і багато воював. Не возив він за собою в походах ні воза, ні казанів, не варив м'яса, а тонко нарізавши конину, або звірину, або воловину, підсмажену на вогні і так їв. Не мав він і шатра, а спав, підстилаючи у голови пітник із сідлом, і такими ж були і всі його воїни. А коли князь виступав походом, то посилав у інші землі із словами: "Іду на ви"¹⁹.

Схоже оповідання, що підкреслює войовничість руських, подає літописець і про полян. Коли хазари обклали полян даниною, поляни виплатили її зброєю: по мечу від двору. Хазари віднесли цю данину своєму князеві, і старці хазарські жахнулися войовничості руських: "Недобра дань, княже! Ми її дошукалися своєю зброєю, яка гостра з одного боку, – шаблями, а в них зброя гостра з двох боків – мечі. Будуть вони збирати данину і з нас, і з інших земель"²⁰.

Таким чином, дружинна поезія дописемної Русі була поезією високого патріотичного пафосу. Саме це робило поезію дружинників одночасно поезією народною. Дружина руських князів була дружиною руською за своєю патріотичною свідомістю.

Інший тип історичних творів, що використано в "Повісті врем'яних літ", – **місцеві легенди**, пов'язані з урочищами, могильниками, селами і містами всієї величезної руської рівнини. Могильні насипи здавна у всіх народів співвідносні з історичними оповідями. Високі пагорби, що насипалися над могилами вождів, засвідчували прагнення зберегти на довгий час пам'ять про вмерлих. Крім того, пам'ять про них підтримувалася тризнами, що відбувалися на їх курганах, культом, яким було оточено багато могильних насипів.

Чисельність могильних пагорбів на території Київської Русі, зокрема в Києві, була особливо великою. Літописці неодноразово посилаються на могильні пагорби як на правдивих свідків їх історичної оповіді. Так, наприклад, завоювання Олегом Києва було пов'язано з могилами Аскольда і Діра: "Аскольдова могила там, де Ольмин двір, а Дірова – за церквою святої Ірини. І

¹⁷ Повість минулих літ: Літопис. – К.: Веселка, 1982. – С. 85.

¹⁸ Там само. – С. 85.

¹⁹ Там само. – С. 44.

²⁰ Там само. – С. 16.

став Олег князювати в Києві...²¹; загибель Ігоря – з його могилою біля Іскоростеня: "...і є могила його (Ігоря) біля Іскоростеня-міста, в древлянській землі, до нинішнього дня"²²; легенда про Віщого Олега – з його могилою: "Є могила його (Олега) там і до сьогодні, відома вона як могила Олегові"²³; смерть Олега Святославича пов'язувалась з його могилою в Овручі: "Поховали Олега в полі біля міста Вручого. І досі є могила його (Олега) під Овручем, у древлянській землі"²⁴.

Про всі ці могили літописець говорить, що вони наявні і "до сьогодні", про багатьох з них він говорить, що вони "словут", тобто пов'язані зі славою князів, які поховані в них. Однак з прийняттям християнства, яке змінило обряд поховання і заборонило поминальне святкування, де пригадувались діяння минулого, на думку Д.Лихачова, могили князів перестають бути центрами, до яких була прив'язана історична пам'ять про похованих. Християнські могили рідко привертають увагу літописців²⁵.

Не лише з давніми могилами була пов'язана народна пам'ять про минулі роки. Міста й урочища міцно зберігали пам'ять про своє виникнення. Народна пам'ять у Новгороді та в Ладозі пов'язувала певні місця з Рюриком, в Ізборську – з Трувором, у Білоозері – із Синеусом. Місцеві за своїм приуроченням, ці сказання зачіпають і спільноруські деталі, події загальноруської історії. Ці місцеві перекази охоплювали єдиною сіткою всю Руську землю, об'єднуючи і збираючи її історичне минуле.

Із княгиною Ольгою були пов'язані місцевими спогадами численні урочища, села, гостини, перевісища (місця, де ловилася птиця) по Дніпру та Десні. У Пскові збереглися санки Ольги: "І збереглися її ловила там, і санки її стоять у Пскові..."²⁶. "Іде Ольга до Новгорода і на всій землі накладає данини та оброки", – пише літописець, підкреслюючи загальноруський характер сказань про Ольгу²⁷. Наскільки рясними та докладними були ці історичні спогади, демонструє хоча б та докладна топографія давнього Києва, яку наводить літописець, описуючи часи, віддалені від нього на ціле століття.

Характерно, що найдавніші історичні спогади тісно пов'язані з язичницьким, дохристиянським культом прашурів, але чим ближче до часу, коли розпочалося літописання, тим ясніше виступають історичні спогади самі по собі, тим чіткіше проявляється інтерес до історії рідної держави. Історична самосвідомість народу стає інтенсивнішою, вводиться в чіткі хронологічні межі.

У місцевих історичних сказаннях мова йде не лише про Київську Русь, а й про сусідні з нею народи й країни. Угорці, печеніги, греки, скандинави, хазари,

²¹ Повість минулих літ: Літопис. – К.: Веселка, 1982. – С. 24.

²² Там само. – С. 38.

²³ Там само. – С. 29.

²⁴ Там само. – С. 59.

²⁵ Лихачёв Д.С. Избранные работы: В 3 т. – Т. 2. Великое наследие; Смех в Древней Руси: Монографии; Заметки о русском. – Л.: Худож. лит., 1987. – С. 47 - 48.

²⁶ Повість минулих літ: Літопис. – К.: Веселка, 1982. – С. 43.

²⁷ Там само.

поляки, болгари, а з іншого боку – Царгород, Тмуторокань, Корсунь склали те широке географічне тло, на якому розгорталася дія легенд, пов'язаних з урочищами. Таким чином, сама Руська земля з її численними містами, урочищами, селами, могильними насипами була своєрідною живою книгою її неписаної історії. Місцеві за своїм приуроченням, але спільноруські за змістом, ці перекази свідчили про широту історичного світогляду народу.

Іван Франко надавав великого значення "Повісті врем'яних літ" як визначній пам'ятці давнього часу. Його міркування і висліди про цей твір переконують, що літопис поставав перед ним як своєрідний збірник історичного та фольклорного матеріалу, тому він розцінював його насамперед як літературне творіння.

Марина Вишина. Иван Франко о "Повести временных лет"

В статье рассматриваются исследования И.Франко самой древней украинской летописи – "Повести временных лет". Доказано, что И.Франко видел в этом произведении прежде всего литературную обработку исторической информации.

Maryna Vyshyna. Ivan Franko about "The Story of Last Years"

I.Franko's researches of the most ancient Ukrainian annals – "The Story of Last Years" are examined in the article. It is proved that I.Franko looked at this work first of all as at the literary interpretation of historic information.